

Mysens pionérindustrier ble basert på kraft fra elva

Kraftstasjonenes vekst og fall

Av Kjell-Harry Olausen

I min jobb på teknisk etat begynte jeg i 2008 på et arbeid med å kartlegge muligheter for å anlegge tursti langs Mysenelva, eller Hæravassdraget som den egentlig heter. Dette var en oppfølging av tidligere vedtak i Eidsberg kommunestyre knyttet til en slik mulighet.

Sommeren 2010 fant jeg anledning til å starte arbeidet sammen med en ansatt sommerhjelp. Slik startet Simen Bjøringsøy og jeg arbeidet med å kartlegge mulighetene for å anlegg turstier langs elva, ut fra et personlig ønske om å «gjenerobre elva». Begrepet kan tilbakeføres til barndommens bruk av elva som et eldorado for bading og padling, samt fising og krepsering – selv om sistnevnte nok må sies å ha vært ulovlig krepsering, da tillatelse til dette ikke forelå.

Jeg planla å starte med undersøkelser opppe ved Krogstadfossen som var Eidsberg kommunes yttergrense mot Trøgstad kommune. Mysenelva startet jo der i vår verden og endte nede ved Lekumevja, langt nede i Eidsberg, der den rant ut i Glomma.

Men gjennom befaringene våre langs elva gjenoppdaget vi også en for de fleste glemte historie, nemlig fossene, kraftstasjonene og de små

og store industrieventyrene disse representerte i tidligere tider. Etter en tenkeprosess bestemte jeg at vi skulle utarbeide et eget temahefte knyttet til fossene og kraftstasjonene, og deres historiske betydning for et levende industrisamfunn i Mysens tidligste pionértid som småby. Mysen ble i denne sammenhengen «Byen mellom fossene» – Susebakkefossen og Spinnerifossen. Vi gjenoppdaget hvordan vannføringen i Hæra var blitt utnyttet langs hele elvestrekningen gjennom vår kommune.

Mange fosser i Mysenelva/Hæravassdraget

Derfor ble vi svært så interesserte i å lokalisere hvor det var rester etter demninger og installasjoner som hadde gitt kraft til industrivirksomheter i tidligere tider. Slik gikk oppdagelsesferden til Krogstadfossen bruk som første sted.

Deretter kom vi til Åsengen mølle, til virksomhetene ved Rustadfossen, og videre til Susebakkefossen som vi var godt kjent med fra barnsben av.

Neste steg var ned til Spinnerifossen som vi også var kjent med, men så kom vi til mer ukjent terreng. Narvestadfossen var et litt skummelt sted med et høyt fossefall.

I guttedagene omtalte vi dette stedet som «Helvetesfossen». Så kom

Krogstad Sag & Høvleri ble anlagt i 1792 i følge bygdesagsbevilling. Bildet er fra boken «Fra Norges næringsvei i tekst og bilder, Østfold fylke, utgave for 1923.».

vi til siste stopp og alle installasjonene rundt fossefallet ved Lekum.

I denne artikkelen tar vi ikke med den spennende historien rundt de fire fossefallene med møller, sagbruk og høvlerier som lå i Dalselva før den blir en del av Heravassdraget: Svarverud, Ørken, Hedmarken og Dal. For grenda Hærland var virksomhetene her en viktig del av hverdagens økonomi gjennom mange generasjoner.

Denne fortellingen om Hera gjennom Eidsberg blir i tillegg en mimring rundt padling med kano langs elva i gutteårene, og det historiske perspektivet disse minnene gir. Mysenelva var som nevnt et eldorado for oss barn på 1950-tallet (og tidligere) både som fiskeelv og som badeplasser. Spesielt var områdene ved Susebakkefossen og i Birkelunden yndede steder.

Men så tilbake til fossene og kraftstasjonene. Ferden vår starter altså oppe ved grensen mot tidligere Trøgstad kommune i et naturskjønt landskap. Og her finner vi de første bevisene på hva Mysenelva/ Hæravassdraget betydde for den «industrielle revolusjon» i bygda vår.

Krogstadfossen bruk

I dag virker fossen der oppe ubetydelig, men ga likevel i sin tid kraft til en blomstrende industri.

Det som er spennende her oppe er at flere bygninger fortsatt er intakte og i bruk til forskjellige formål. Nåværende eier av Krogstadfossen mølle AS er fra Strømmen, og har begynt et møysommelig arbeid med å sette i stand demningen og har reparert vannhjølet. I denne sammenheng hadde nåværende eier og jeg mange befaringer og samtaler med sikte på restaureringsarbeidene. På bruket er det to bygninger som har nyttegjort vannkraften, møllebygningen og sagbruks-bygningen.

Det er faktisk bekreftet sagbruksvirksomhet på Krogstad tilbake til 1600-tallet, og denne første saga var i drift fra ca. 1680 til 1750-årene. Så var det stillstand noen år frem til 1792, da Peder Holmsen fikk bygdesagsbevilling. Deretter ble den drevet i det mulighetsrommet som en slik bevilling ga til sagbrukets forskjellige eiere.

Midt på 1800-tallet ble sagbruksprivilegiene opphevet og

det ble fritt frem for eiere av fossefall å utnytte kraften til et spekter av formål, også til å drive sagbruk og høvleri. Ingeniør Hans Petter Krogstad drev fra slutten av 1800-tallet trelasthandel med både sag og høvleri i Krogstadfossen. Dette var til tider en betydelig bedrift i lokal sammenheng. Det ble drevet sag og høvleri med base i fossens krefter helt frem til rundt 1970.

Da var tiden for slike småskala sagbruk og høvlerier over i Norge. En tid ble lokalene i stedet benyttet til å betjene en virksomhet innen bokhandel. Det var bedriften Norli som sto for dette.

Besøk på denne virksomheten var faktisk min første oppdagelse av de historiske skattene Krogstadfossen rommet. Det er spennende at nåværende eier ønsker å sette i stand så mange installasjoner som mulig

i dette gamle industrimiljøet, slik at historien kan bevares for ettertiden. Vannhjulet er nå i funksjon, og om man tar en titt inn i bygningen vil man finne enkelte intakte installasjoner der fortsatt. Det skal bli spennende å følge den videre utviklingen.

Mange burde ta en tur langs elva med start oppe ved Krogstadfossen, der det er naturskjønne omgivelser og en spennende industrihistorie. Men jeg måtte videre sydover langs elva da jeg visste at det var flere skatter å besøke, og snart kom bygningene på neste besøkssted til syne – Åsengen mølle.

Åsengen mølle

På Åsengen ble det også en tid drevet sagbruk. Saga ble bygget i 1918 av Teodor Høytomt sammen med Johan Torper og Johan Østby. Saga ble først satt opp der møllebygningen står i

Åsengen mølle.

dag, men ble senere flyttet nærmere riksveien hvor vannkraften ble erstattet med damp, og senere med forbrenningsmotor. Denne motoren står i dag på Folkenborg museum. Saga ble nedlagt så sent som i 1960.

Også her står bygningen enda og det finnes fortsatt mange rester etter demningen. Bygningen var opprinnelig bygget for mølledrift, men ble etter utvikling av denne virksomheten benyttet blant annet som hønsesus og grisehus. Personlig husker jeg nok bare hønsesuset.

I dag er det ingen virksomhet i møllebygningen som nå fremstår falleferdig. Taket begynner å forfalle og jeg er redd bygningen som helhet står for fall. Men man kan jo håpe at noen ser verdien av å bevare den og demningen for ettertiden.

Padling langs elva her oppe

Etter at vi forlot Åsengen mølle ble elva mer farbar for kanopadling, så nå erstattet vi «apostlenes hester» med en mer behagelig ferd i kano. Dette ble en hyggelig og opplevelsesrik ferd nedover elva, en strekning som de færreste kjenner til. De fleste farer bare fra Ramstad til Havnås i bil og aner lite om den fine opplevelsen en spasertur eller kanopadling fra Krogstadfossen og sydover kan gi.

Men vi padlet mot Rustad og det store fossefallet som ventet oss der. Elva slynger seg i fred og ro over Homstvedtsletta, forbi «Ramstadpøl'n», populært badested for oss på 1950-tallet. Det var kort vei å sykle dit, og i elvesvingen var det fint å bade. Vi hadde til og med et stupebrett der som ble mye brukt av de mer

modige av oss. Men jeg padlet videre med min fine kano og kom til en liten demning nede ved Rv 128 (tidligere E18) som vi måtte løfte kanoen over, før vi padlet videre til den store fossen.

Rustadfossen

I dag er det familien Soli som eier fossen og området rundt. Her har det vært industrivirksomhet med kvernbruk og sagbruksvirksomhet siden slutten av 1500-tallet.

Under ser vi et maleri fra Rustadfossen slik den så ut i 1846. Maleriet er av Christian August Printz. Det viser en omfattende bygningsmasse som må være bygget mange år før 1846. Det er mulig at noen av byggene sto der allerede i 1723, ifølge et matrikkelforarbeid. Av beskrivelsen fremgår at det på Rustad var installert et par kverner hvor korn ble malt. Trolig ble kvernbruket ødelagt i 1640 og 1644.

Gjennom tidene har Rustad hatt mange prominente eiere, både offiserer, fogder og andre embedsmenn. I en beskrivelse fra 1875 får vi et inntrykk av Rustadfossens betydning i lokalsamfunnet på denne tiden. Her bodde det tre husmenn, sagmester, møller, forpakter og garver med familier, i tillegg til eieren med sin familie.

Familien Soli fra Spydeberg har eid stedet fra 1905 og bygget da et moderne møllebruk. Etter 45 års drift tok virksomheten slutt da møllebygningen brant ned (1950). Fossefallet produserte strøm frem til 1972, men fremstår nå som et naturmonument som vitner om tidligere tiders foretaksomhet.

Rustadfossen. Foto fra Øivind Grytelands artikkel i Haakon 2017..

Derfor fortjener berget nedenfor selve demningen et besøk. Derfra aner vi noe av den kraften som fossen kunne levere til de som visste å utnytte den. Familien Soli har også bygget en fin gangbru over fossen. Også her kan opplevelsen bli fin.

Med kano fortsetter vi reisen sydover i et spennende landskap hvor det blir mer og mer bebyggelse og med variert dybde i elva. Et parti langs denne strekningen var et yndet krepsested faktisk. Men neste spennende fossefall er Susebakke.

Susebakkefossen

Susebakkefossen er et kjent og kjært sted for mange av oss som vokste opp før og etter krigen. Området var et yndet badested for Mysenfolk til langt ut på 1950-tallet. Her kunne vi ved normal vannføring ligge og sole oss på berget under demningen, og bade

i Susebakkepøl'n. I tillegg var pøl'n et yndet sted for krepsering for oss ungene, selvfølgelig ulovlig og uten tillatelse. Men med en fangst på opp mot en 300 kreps på natta til en verdi av 1 krone pr. stykk, så var dette strevet verdt.

Men Alex (Alexander Mysen) på Søndre Mysen likte nok ikke denne tyvkrepseringen. Det hendte ofte at han kom roende oppover elva med årene innpakket i tøyfiller slik at vi ikke skulle høre han kom. Men vi hadde speidere nedover elva, så vi slapp alltid unna med skrekken.

Men så til industrieventyrene som fossen ga grunnlag for. Susebakke ble utskilt fra Aasgaard i 1836 og hadde etter denne tid flere eiere, men selve fossen ble ikke nyttet før i 1896 da fargerieier Julius Brandsrud bygget en vannsag der. Men allerede i 1900 overtok Jul Hansen sagdriften. Han utvidet driften med enda en ny

vannslag. I tillegg til sagbruket drev han en snekkerbedrift.

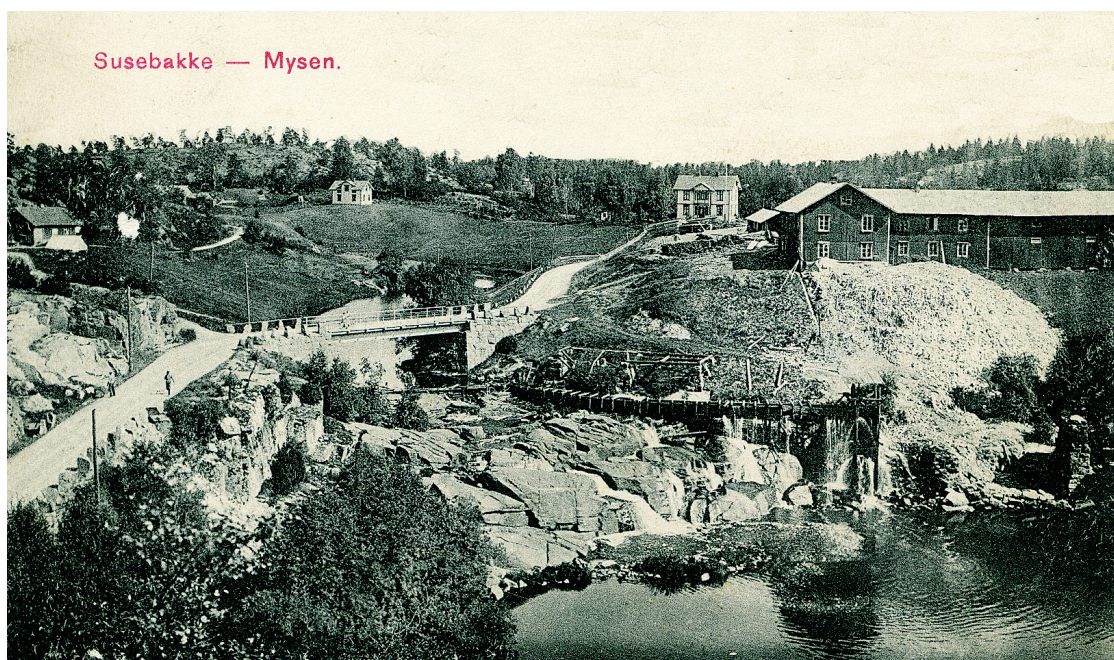
I 1918 kjøpte Hans Martinsen sagbruket sammen med tre andre, og de startet Susebakke Trævarefabrik A/S som inkluderte sag og høvleri. Familien Martinsen kjøpte ut de andre i 1920, og virksomheten ble deretter drevet av denne familien i fire generasjoner. De bygde om saga til elektrisk drift og bygde kraftverk i fossen.

Susebakke Trævarefabrik ble deretter gjennom hele 70 år en stor og blomstrende industri under ledelse av Hans, Oddvar og Rolf, og til sist Sjur Martinsen. Bedriften sto for alt fra innkjøpet av tømmeret til foredlingen gjennom sagbruk, høvleri, salg av ferdige materialer til kunder og egen produksjon av dører og vinduer i stor skala, og etter hvert også ferdighus. Bedriften utvidet etter hvert med nytt bygg med adresse mot Kjærlighetsstien.

Gjennom hele denne perioden var fabrikken en viktig og nødvendig brikke i utviklingen av Mysen som et viktig senter i Norge for finere møbelindustri (se gjerne boken «Møbelbyen Mysen»).

I min tid hos arkitekt Løvfald hadde jeg mye med Oddvar Martinsen å gjøre, fordi han ordnet med bestillingene av dører og vinduer til byggene Løvfald og andre byggleidere sto for. Ofte ringte jeg til Susebakke og ba om å få snakke med Oddvar. Da svarte som regel kontordamen spisst – *er det ingeniøren De mener?* Da jeg svarte ja, kom svaret fort – *Ingeniøren er ikke tilstede.* Om jeg da spurte når han kom tilbake, ble svaret – *det kan da ikke jeg vite* – så ble røret lagt på! Hun var en myndig dame! Slikt gikk under radaren den gangen.

I begynnelsen av 1990-årene ble bedriften avviklet. I dag rommer bygningene annen virksomhet, som å tjene som lokaler for undervisning under Mysen videregående skole.

Susebakkefossen. Postkort utlånt av Jul Aage Krosby.

Lokalene i Kjærlighetsstien er overtatt og utvidet av Nordic Form.

Nå er kraftstasjonen restaurert. Her inne står fortsatt installasjonene intakt. Mysenelvas venner har i tillegg laget en sti ned til fossen med en terrasse ved demningen, slik at alle kan beskue fossen på nært hold. Hele anlegget er belyst, noe som skaper en fin stemning for alle forbigående.

Fra Susebakkepøl'n fortsatte vi vår kanoferd videre nedover elva mot neste spennende destinasjon. Vi padlet langs gården Søndre Mysen, forbi dagens brannstasjon (tidligere bygninger for Eidsberg elverk) over et lite stryk og frem mot Birkelunden. På ferden rundt neset der passerer vi «guttepøl'n», som var et yndet badested for oss gutta i mange år. Her var det til og med et «stupetårn» med den svimlende høyden på et par meter – sikkert. «Jentepøl'n» passerer også, vi gutta kunne jo ikke uten videre menge

oss med jentene. Men så nærmet vi oss etter hvert Kloppa, og nå var det ikke lange turen til neste fossefall og kraftstasjonen ved Spinnerifossen. Dette ble egentlig endestasjon for kanoferden, resten av turen mot Lekum og Glomma ble gått til fots.

Spinnerifossen

Spinnerifossen er et spennende sted i Mysens nærområde. Faktisk kom både kraftstasjonen og ullvarefabrikken til å ligge innenfor tidligere Mysen kommune, og det er jo litt historie det også. Stigen kraftverk som det heter, var lenge Mysens eneste kraftverk. Kraftverket ble bygget av kjøpmann Henrik Mysen. Han bygde det i eget fossefall og installerte turbin med mere i en tidligere møllebygning. Inntil da var vannkraften i fossen blitt brukt til mølledrift, sannsynligvis i mange hundre år. Det har også vært sagbruk her.

Spinnerifossen.

Anlegget ble satt i drift ved juletider i 1898 med en generator på 65 kW. Strømmen skulle i utgangspunktet gi strøm til den nye bedriften Stigen Uldvarefabrik, men grunnet god kapasitet ble det strøm også til flere bedrifter og til boliger i Mysen. Kraftstasjonen bidro også til at Mysen som første tettsted utenom byene i Østfold fikk elektrisk gatelys.

Viktigere var likevel at nå fikk den gryende møbelindustrien på Mysen adgang til å drifte små elektriske motorer til industriens begynnende teknifisering. Slik fikk møbelindustrien på Mysen en «flying start» og et stort fortrinn i en viktig pionertid. Alle de tidlige snekkerbedriftene på vestsiden av jernbanen fikk strøm herfra når det var ledig kapasitet. Dette fungerte på den måten at de brukte maskinene bare når det var ledig kraft. Ellers var det alltid nok å gjøre med ren håndmakt.

I 1910 solgte Henrik Mysen kraftverket sitt til et kommunalt aksjeselskap i regi av bygningskommunen Mysen, og da ble dynamoen ombygd til å gi 220 volt mot tidligere 120. I 1913 ble den kommunale kraftstasjonen Stigen i Spinnerifossen i Mysenelva satt i drift. Stigen kraftstasjon var faktisk i drift frem til 1961 da det oppsto en feil i turbinen. Så kom katastrofen da «lakken» (lakkfabrikken til Beyer-Olsen) brant i 1963. Saken var at da familien Beyer-Olsen bygde nye lokaler oppe ved Fresesarmeen for Trollull-fabrikken sin, installerte de lakkfabrikk i lokalene som de tidligere hadde overtatt etter Stigen Uldvarefabrik, og som «Trollulla» ble startet opp i. (Se for

øvrig artikler om begge fabrikker i dette nummer av «Haakon».)

Som en kuriositet kan jeg nevne at dagen da «lakken» brant ble til spennende historie med en voldsom brann som alle måtte se. Den dagen husker nok mange fortsatt.

Under brannen ble også rørgaten delvis ødelagt, og kraftverket kom aldri i gang igjen. I 1970 ble det besluttet å legge ned driften av kraftverket for godt. Men det er spennende å besøke bygningen, da turbinen fortsatt står der.

Som nevnt ble kraftstasjonen avviklet i 1970, og fossefallet ble liggende ubrukt. Men på 1990-tallet ble det fremmet forespørsel fra et firma som heter «Grønn Kraft» og som sorterer under Østfold Energi. De ønsket å sette opp et «minkraftverk» for å utnytte vannkraften i fossen. Dette prosjektet ble fremmet for behandling i Eidsberg kommune, og man søkte konsesjon. Men prosjektet ble lagt på is. Vannføringen er jo ganske ujevn.

Men «Grønn Kraft» er et spennende prosjekt. Dagens og fremtidens stramme energiutsikter kan føre til at noen av fossene våre kan bli utnyttet igjen. Lekumfossen er jo i gang som kraftverk under nettopp dette firmaet.

Men vi må videre nedover elva der nye spennende opplevelser venter oss. Vi er ikke ferdige med å oppdage fossenes betydning ennå. Neste mål er fossefallet i Narvestaddalen. Dette området kjenner jeg godt fra barndommen da jeg som 14-åring fisket en ørret på nesten 750 gram i et stryk nedstrøms fossen. Som nevnt omtalte vi fossen som

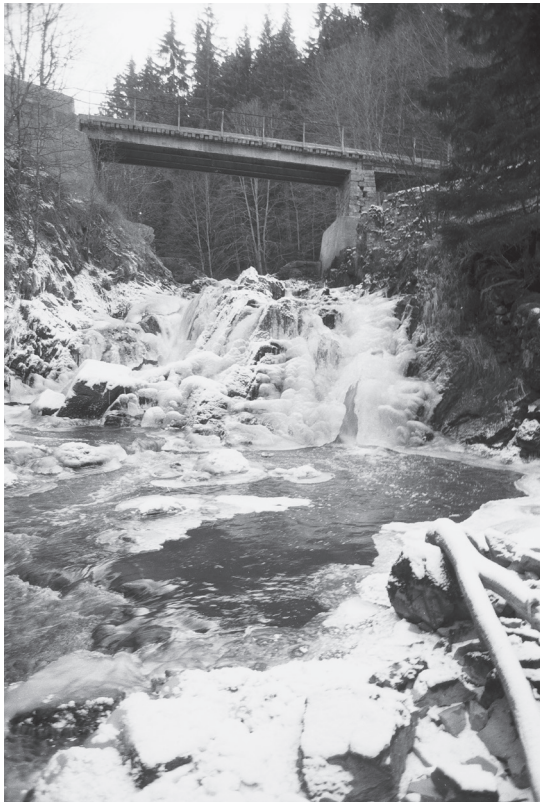
«Helvetesfossen» da dette var et skummelt område som vi egentlig ikke fikk vandre i.

Narvestadfossen

Også denne fossen er selvsagt utnyttet til mangt og meget opp gjennom tidene av eierne på Narvestad.

Det som er mest interessant i vår sammenheng er at fossen i 1912–1913 ble innkjøpt og utbygd av Mysen bygningskommune som kraftstasjon. Det ble bygget ny kraftlinje og i 1916 ble denne koblet sammen med Stigen kraftstasjon, noe som gjorde krafttilgangen vesentlig sikrere.

Industrien på Mysen fikk dermed et energimessig pusterom før opprettelsen av Mysen som egen kommune i 1920. Med kommune-

Narvestadfossen.

statusen fikk Mysen et selvstendig og eget sugerør i den nye kraftforsyningen fra Vamma-kraftverket. Det gjorde at industrien på Mysen skjøt fart for alvor. Det gjaldt ikke minst møbelindustrien som raskt ble ledende i sin nisje i Norge. Krangelen med bøndene i Eidsberg om strømforsyningen fra Vamma var en sterkt medvirkende årsak til skilsmissen mellom Eidsberg og Mysen i 1920.

Kraftstasjon-bygningen

Det som er spesielt med Narvestad kraftstasjon er bygningens unike arkitektur. Den fremstår som en liten borg, og med litt fantasi kan man se mange likhetstrekk med Oscarshall på Bygdøy, selv om alt er i mindre målestokk. I dag er bygningen ominnredet til bolig, noe som selvfølgelig medførte at alle installasjoner er fjernet. I tillegg er det flotte tårnet med flatt tak endret ved at det er bygget et telt-tak over. Det er også bygget et par mindre tilbygg som også bidrar til å endre byggets opprinnelige arkitektur. Men bygget for øvrig står slik det ble bygget, og bør derfor vernes og legges inn i kommunens verneplan for bygninger. I tillegg ligger det flere rester etter rørgaten langs elva, noe som vitner om en tid da vannressursene ble utnyttet til grønn industri.

Ellers er terrenget nede i Narvestad-dalen av en spesiell karakter og helt annerledes enn terrenget oppstrøms. Her kan jeg anbefale alle å vandre langs elva for en spektakulær opplevelse. Det er interessant at det nå foregår en prosess for å gjøre deler av dalen til naturreservat.

Lekumfossen renner ut i Lekumåa, og videre mot Glomma. Her med sagbruk. Postkort utlånt av Jul Aage Krosby

Men vandringen langs elva bringer oss etter hvert til siste fossefall, fossen ved Lekum mølle. Dette området er også vel verdt å besøke.

Lekumfossen

Nå er vi kommet frem til Hæravassdragets siste fossefall før elva renner ned i Lekumvja til en fredelig ferd mot sitt endepunkt, utløpet til Glomma.

Historien kan fortelle at allerede på 1600–1700-tallet var det stor virksomhet i Lekumfossen. Her var det fem sager. I 1661 hadde Lekumsaga rett til å sage 10 000 bord. I sagbruksprivilegienes tid var denne bevillingen en gullgrube for eierne av Lekum. Sagene ga arbeid til mange og ga økonomiske ringvirkninger i stor omkrets.

Noen av sagbruks-arbeiderne bodde ved bruket sammen med sine familier. I området sto det opp mot vår tid en eldgammel arbeiderbolig kalt Tørestua, i tillegg til kantskjærehytta som var bolig for kantskjærerne ved saga. Boplassene eksisterer ikke i dag. Det gjør heller ikke husmannsplassene som var bebodd av arbeidsfolk ved sagene og møllene. I 1841 var hele 52 mann i arbeid ved de fire sagene som da var i drift ved fossen.

I dag finner vi demning før kraftstasjonen som ga kraft til mølla i mange år. Møllebygningen ligger der fortsatt. Det er den store gule bygningen i tre etasjer nedenfor selve demningen. Inne i bygningen har nåværende eier tatt vare på installasjonene, og der finner vi turbinen med remdrift til mølla, samt styringstavlen.

Kraftstasjonen og mølla var i drift til langt opp i vår tid, men er i dag å anse som et museum. Nåværende eierfamilie av Lekum gård, Lundeby, har bygget en ny silo og mølle som erstatning for den gamle mølla. Her er det full drift som del av et større møllesamarbeid. Personlig har jeg erfaring fra den gamle mølla, da jeg som 15-åring fikk sommerjobb der. Min oppgave var å passe på fyllingen i sekker i andre etasje. Da syklet jeg fra Mysen og Smedgata til Lekum hver dag, og jobben varte den gangen i åtte timer, eksklusiv spisepause. Jobben var ok den, men jeg var konstant forkjølet den sommeren. Grunnet varme og støv inne i bygget sto alle vinduene åpne, og da ble det en fenomenal gjennomtrekk, selvfølgelig ikke bra. Mekanisk ventilasjon var den gangen et fremmed begrep.

Denne gamle mølla ble først drevet med direkte removerføring fra turbinen, men senere ble kraftoverføringene byttet ut med generator, og mølla ble drevet med elektromotorer. Det er disse installasjonene som er tatt vare på.

Slik energikrisen utfolder seg i større og større bredde, er det spennende og interessant at Lundeby bygde en ny kraftstasjon ved fossen, plassert litt lengre nede i dalen. Dette er forøvrig det siste småkraftverket som er bygget i Østfold og ble åpnet i 1991. Kraftverket har i dag leveringsavtale med Østfold Energi og produserer i gjennomsnitt fem GWh i året.

Etterord

Dette ble noen få streker i en tegning av historien om vassdragets store

industrielle betydning for småbyen Mysen, og om hvordan man i tidligere tider utnyttet naturressursene på en god måte. I dagens verden burde vi ha mye å lære av dette med tanke på det grønne skiftet og den pågående miljøendringen.

Samtidig er de synlige elementene knyttet til fossene og kraftstasjonene i ferd med å forvitte flere steder. Her kunne kommunen snarest starte et arbeid med en konkret bevaringsplan med sikte på å bevare strategiske rester av dette, og av tilsvarende industrieventyr, i de andre elvedragene med sidevassdrag i den nye kommunen. Det bør også kunne være mulig på kommunalt hold å finne måter å medvirke til bygging av minikraftverk ved noen av fossene med tanke på produksjon av ren energi.

Kilder:

- *Fra vannhjul til avansert teknologi i Eidsberg kommune gjennom 400 år*, av Haakon Koht-Norbye
- *Med strømmen i 100 år*, av Terje Andresen
- *Mysen-leksikon*, av Hans Wåler
- *Eidsberg gjennom 150 år*, av Per-Øivind Sandberg